

werkploegen zich op. Brandsma is in het *Kommando* voor de kruidentuin ingedeeld. Een half uur marcheren op de ongemakkelijke harde kamp-schoenen die de sandalen vervangen hebben, eindeloos bukken in de brandende zon, zes uur lang: van half zes tot half twaalf. Terug naar het kamp voor een liter watersoep en één of twee aardappelen. Weer naar de kruidentuin, werken tot half zeven. Om zeven uur avondappèl; het kan een uur, soms langer duren voor de twaalfduizend *Häfilinge* geteld zijn. Avondboterham: een paar sneden die ook voor ontbijt dienen. Voordien moet *Block 28* menigmaal een half uur extra exerceren: 'zingen en in loopspas draven, nu en dan ook 'Mützen ab, Mützen auf', tientallen malen achtereen, op de grond vallen, opstaan, en weer opnieuw – met ransel voor de uitvallers.'¹ Om negen uur: naar de *Stuben!* En om vier uur de volgende ochtend loeit weer de sirene.

Na een paar dagen zitten Brandsma's voeten, al zo geschonden in de instructiebarak, vol etterende wonden. Elke stap wordt een kwelling, alleen ondersteund door lotgenoten kan hij de marsen, vier maal per dag, nog meemaken. Is er in de kruidentuin even geen toezicht, 'dan leggen zijn vrienden hem een ogenblik plat op de grond. Dat gebeurt enkele keren. Men bidt dan samen, luidop.'² Naarmate hij trager wordt, wordt hij in en bij zijn barak ook vaker mishandeld: in het gezicht geslagen met zijn etensnap, afgeranseld met een knuppel. Hij klaagt niet. Hij ondergaat het lijden als een eenwording met Christus, weet voor medegevangenen steeds nog een troostend woord, een spreuk te vinden. 'Nu behoort ik zelf wel waar te maken, wat ik anderen vroeger heb geleerd', zegt hij tegen één hunner. Maar er zijn naast die perioden van sereniteit ook ogenblikken van schrijnend heimwee en van verdriet; dan lopen de tranen hem over het ingevallen gelaat.

Het is koud en het regent als Brandsma, volledig verzwakt, eindelijk naar het *Revier* mag strompelen. 'Nog zie ik', schreef later ds. Overduin, lotgenoot in *Block 28*, 'prof. Titus Brandsma van Nijmegen, onze oprecht vrome broeder in Christus, voor de laatste maal in het badlokaal. Naar het lichaam afgemat en uitgeleefd, mager en met dikke benen van het water, maar naar de geest ongebroken, altijd vriendelijk en blijmoedig in den Here. Hij stopte me in de gauwigheid nog zijn laatste pakje tabak toe waar hij niets meer aan had: 'Toe, neem dat, het kan *jou* nog te pas komen' . . . Hij voelde wel dat hij het niet lang meer zou maken.'³

In het propvolle *Revier*, liggend op de strozak waarop vóór hem talloze anderen stierven, wacht Brandsma op de dood. Na enkele dagen raakt hij

¹ A.v., p. 287.   ² A.v.   ³ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 159.